

Roman Tomaszewski

Wacław Tokarz – Janusz Jędrzejewicz – Marian Kukiel (między oświatą a polityką)

Kultura i Edukacja nr 1, 106-115

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Roman Tomaszewski

WACŁAW TOKARZ – JANUSZ JĘDRZEJEWICZ – MARIAN KUKIEL (MIĘDZY OŚWIATĄ A POLITYKĄ)

Losy trzech wybitnych Polaków: prof. Wacława Tokarza, ministra i premiera Janusza Jędrzejewicza oraz prof. Mariana Kukieła zamykają się w przedziale stulecia 1873–1973. Ich dokonania naukowe, oświatowe i polityczne przekraczają znacząco górną granicę cezury wskazanego stulecia. Wszyscy trzej są znani jako politycy i wojskowi, natomiast niewielu historyków wychowania postrzega obszar, w którym oni sami się umiejscawiali – a co najważniejsze odnosili sukcesy.

Łączą ich cechy wspólne: byli nauczycielami polskimi na długo przed odzyskaniem niepodległości; z konieczności i potrzeby chwili stali się żołnierzami, lecz w zbliżonym czasie powrócili do działalności oświatowej lub pracy naukowej. Nawet w okresie formalnej służby obszarem ich kompetencji pozostawało szkolnictwo. Dwóm z nich przyszło odbudowywać polskie instytucje i stowarzyszenia oświatowe na emigracji. To właśnie ich osobiste dokonania naukowe lub dorobek zorganizowanych przez nich, bądź przy ich dominującym udziale, instytucji i stowarzyszeń, przekroczyły granice czasu. Niektóre istnieją i służą kulturze polskiej do dziś. Uznaję to za wystarczający powód do dokonania próby uporządkowania życiorysów nauczycielskich trzech uwikłanych w politykę idealistów.

Najstarszy, **Wacław Tokarz**, był nauczycielem historii w gimnazjach krakowskich od 1900 roku. Kariera naukowa nie ucierpiała na tym. Nieomal równoległe z chwilą uzyskania stanowiska profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego (1909/1910) został opiekunem i protektorem 2 Polskiej Drużyny Strzeleckiej w Krakowie¹. Przesądziło to o jego związku z ruchem niepodległościowym i przyszłej karierze polityczno-wojskowej. Nie możemy jednak zapomnieć, że ruch strzelecki – w szczególności zarzewiackiej

¹ P. Stawecki, *Nieznanym memoriał szefa wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego płk. prof. dr. Wacława Tokarza o organizacji pracy naukowej w WP*, WPH 1/1998, s. 202.

proweniencji, był nie tylko formą samokształcenia wojskowego, lecz także drogą przenikania do młodzieży polskiej nowych idei wychowania. Tym sposobem pojawił się w Galicji skauting. Wielką Wojnę przeżył w szeregach Legionów Polskich. Jako podszły wiekiem aspirant oficerski był nauczycielem w szkołach organizowanych przez Legiony. Dokonaniem tego okresu okazała się „Biblioteczka Legionisty”, której prof. Tokarz był redaktorem. Natomiast od jesieni 1917 roku zajął się redagowaniem „Bellony”, której pierwszy numer ukazał się już w styczniu 1918 roku. Jako miesięcznik lub kwartalnik „Bellona” ukazywała się z okresowymi przerwami do końca lat 40. w Polsce lub Wielkiej Brytanii, a w latach 1945–1948 równoległe w Warszawie i Londynie².

Lata 1918–1924 (a w pewnym stopniu do 1926) okazały się okresem szczególnej aktywności prof. Tokarza. Obok prof. Lucjana Zarzeckiego stał się urzędnikiem cywilnym w Departamencie Naukowo-Szkolnym Ministerstwa Spraw Wojskowych. Właśnie w tej instytucji do 1923 roku pracowali wspólnie z Januszem Jędrzejewiczem i Marianem Kukielem. Prof. Tokarz był początkowo kierownikiem jednej z sekcji, lecz szybko zlecono mu utworzenie Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, instytucji bardzo zasłużonej dla oświaty nie tylko wojskowej. Warto przypomnieć, że wojsko było wówczas najskuteczniejszym środowiskiem w zwalczaniu analfabetyzmu (okresowo armia liczyła 1 mln żołnierzy, z tego połowę obejmowano przymusowym nauczaniem). Píše o tym w swoich wspomnieniach Władysław Broniewski. Polskie placówki edukacyjne na wschodzie były wspierane przez instytut prof. Tokarza, a prof. Zarzecki był później odpowiedzialny za koordynację odbudowy szkolnictwa polskiego na Kresach³.

Nigdy prof. Tokarz nie zmniejszył swojej aktywności naukowej. Jest autorem wielu dzieł dotyczących Insurekcji Kościuszkowskiej i Armii Królestwa Polskiego (1815–1930) – w tym fundamentalnej *Wojny polsko-rosyjskiej 1830 i 1831 r.* Był aktywnym nauczycielem w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie, wykonując te obowiązki dodatkowo. Był ponadto członkiem Polskiej Akademii Umiejętności i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Aktywność naukowa i poczucie misji oświatowej spowodowały, że dziś do największych dokonań życiowych profesora można zaliczyć utworzenie Towarzystwa Wiedzy Wojskowej⁴. Stowarzyszenie to istnieje do chwili obecnej, chociaż

² T. Rawski, *Wacław Tokarz (7 VII 1873–3 V 1937). Przegląd dorobku* [w:] *Studia z Historii Historiografii Wojskowej i Metodologii*, Warszawa 1988, s. 193–194. (Zasługą oświatową prof. Tokarza był także „Wiarus”, którego 150 zeszytów adresowanych było w latach 1918–1921 do prostych żołnierzy); P. Stawecki, op.cit., s. 202.

³ W. Broniewski, *Pamiętniki 1918–1922*, Warszawa 1984; T. Rawski, op.cit., s. 193–194; P. Stawecki, op.cit., s. 202–203; także w *Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923*, Toruń 1997, s. 93–102.

⁴ E. Domański, *Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy*, Warszawa 1988 (praca magisterska WAP); E. Kaszuba, *System propagandy państwowej obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939*, Toruń 2004, s. 31–35 (autorka źle klasyfikuje opracowanie Erazma Domańskiego); B. Pawłowski, *Wacław Tokarz*, „Kwartalnik Historyczny” 1938, nr 1, s. 8 („...Była to nowa placówka na wskroś oryginalna, nie spotykana w żadnym innym wojsku, mająca służyć przede wszystkim rozwojowi kultury wojskowej...” – za P. Staweckim);

zmieniło swoją nazwę na Towarzystwo Wiedzy Obronnej. W niektórych publikacjach jego prominentni członkowie zarządu podkreślają wkład prof. Tokarza, natomiast w syntezie zawartej w „Zeszytach Problemowych” 5/2003 „grzeszą” niekonsekwencją. Trudno uznać *Koła Pracy Społecznej* – formę indoktrynacji marksistowskiej z lat 1947–1949 – za nurt działalności TWW. Nie można także wyprowadzać tradycji dopiero z 1940 roku⁵.

Przełom 1925/1927 roku wraz z wydarzeniami maja 1926 był także zwrotem w życiu prof. Tokarza. Powrócił na uniwersytet, tym razem warszawski. Wokół niego gromadziło się wielu zdolnych młodych historyków: Otton Laskowski, Stanisław Herbst, Antoni Wiczorkiewicz. Doktorantką profesora miała być Kamila Mrozowska⁶.

Z prof. Tokarzem los zetknął Janusza Jędrzejewicza w 1916 lub 1917 roku. Wcześniej przyszły reformator oświaty zdobywał doświadczenie jako nauczyciel matematyki i zgodnie z konwencją epoki był działaczem PPS. W przełomowym dla legionistów 1917 roku Janusz Jędrzejewicz był redaktorem „Rządu i Wojska” oraz aktywnym członkiem POW, a przede wszystkim założycielem „Związku Dobra Publicznego”. Nie ma bezpośrednich dowodów, lecz niektóre z licznych form kształcenia realizowanych przez konspirację mogły wiązać się z osobą aspiranta oficerskiego i już doświadczonego nauczyciela Janusza Jędrzejewicza. To tylko hipoteza. Trudna do zweryfikowania, lecz biorąc pod uwagę doświadczenie Wolnej Szkoły Wojskowej z 1914 i 1915 roku bardzo prawdopodobna⁷. Jest prawdopodobne, że delegowany z I Brygady do POW Janusz Jędrzejewicz przyczynił się do organizacji „Towarzystwa Strzelecko-Sportowego Piechurów” oraz kursów specjalistycznych: samochodowych, lotniczych, sanitarnych i prawniczych. Wymienione formy działalności POW funkcjonowały od jesieni 1916 r.

T. Rawski, op.cit., s. 192; P. Stawecki, op.cit., s. 204; W. Tokarz, *Organizacja pracy naukowej w wojsku*, Warszawa 1926 (CAW I. 58, Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy – opr. P. Stawecki) – rozdz. „Rola Towarzystwa Wiedzy Wojskowej”, WPH 1/1988, s. 209–210; Okres tworzenia Instytutu przez prof. Tokarza przejrzenie opracował prof. Stawecki: *Wacław Tokarz – organizator i szef Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w latach 1918–1927* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XXXII, Wrocław 1989.

⁵ L. Bujan, M. Zdziech, *Towarzystwo Wiedzy Obronnej 1940–2001*, „Zeszyt Problemowy TWO” 2003, nr 5(36).

⁶ Informację tę zawdzięczam prof. Eleonorze Sapii-Drewniak. Nie wspomniała mi o tym sama prof. Kamila Mrozowska, która pierwotnie miała być recenzentem mojej habilitacji.

⁷ W. Jędrzejewicz, *Wolna Szkoła Wojskowa*, „Niepodległość” 1976, t. X, Londyn, s. 17–23. Poprzez brata Wacława Janusz Jędrzejewicz związał się z sygnalizowaną grupą, a następnie POW. W przyszłości przesądziło to o ideowej i politycznej opcji oraz fascynacji Janusza i Wacława Jędrzejewiczów osobą Józefa Piłsudskiego. Myli się Tadeusz Katelbach, twierdząc, że Janusz Jędrzejewicz dotarł do Warszawy w 1915 r. w przededniu wkroczenia Niemców (idem, *Janusz Jędrzejewicz – swej idei do końca wierny*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 27, Paryż, s. 228), Nie zdążyłby wówczas związać się z WSW i POW, a poprzez warszawski batalion POW z I Brygadą Legionów. W aktach osobowych jako formalna data wstąpienia do POW wykazany jest 1 grudzień 1914 r. (CAW.TAO, Karta Ewidencyjna Janusza Jędrzejewicza, k. 1).

do jesieni 1918 r.⁸ Niepodległość oznaczała dla Janusza Jędrzejewicza współpracę z Wacławem Tokarzem i Marianem Kukielem we wspomnianym już Departamencie Naukowo Szkolnym, gdzie został kierownikiem Wydziału V Kultury i Oświaty. Już od 1922 roku związany z „Drogą” powrócił do zawodu nauczyciela matematyki. Był założycielem Powszechnego Uniwersytetu Korespondencyjnego, „Zrębu” i protoplasty Instytutu Józefa Piłsudskiego – Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Z instytutem ponownie związał się na emigracji w Londynie⁹. Pierwszą publikację apologetyzującą Komendanta I Brygady Janusz Jędrzejewicz wydał już w 1918 roku jako druk nielegalny – z pominięciem cenzury niemieckiej, później książka ta była co najmniej trzykrotnie wznawiana. Było to symboliczne opracowanie i stało się mottem wszystkich poczynań – jako oficera, pedagoga, ministra i premiera, a wreszcie przywódcy piłsudczyków na obczyźnie. Te same wartości preferowane były w obu Instytutach: Nowym Jorku i Londynie¹⁰.

Jędrzejewicza można traktować jako nauczyciela i idealistę, który zadziwił wielością inicjatyw. Był jednocześnie relatywnie konsekwentny w próbach ich realizacji, czego najlepszym dowodem mogła być „Straż Przednia”, którą zajmował się wbrew przeciwnościom losu także po 1935 roku. Niesprawiedliwą wydaje się więc opinia Stanisława Cata-Mackiewicza o Januszu Jędrzejewiczu¹¹. „Straż Przednią” zajmował się w miarę swoich możliwości jako minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego, a następnie jako premier. W tym czasie organizacja ustaliła profil swojej działalności nie tylko w sferze ideowo-politycznej, lecz głównie samokształceniowej i oświatowej. Podobny profil usiłował nadać „Legionowi Młodych” – Akademickiemu Związkowi Pracy dla Państwa utworzonemu wcześniej (1930 r.). Profilowanie działań obu organizacji Janusz Jędrzejewicz powierzył Adamowi Skwarczyńskiemu. On sam był wówczas obciążony obowiązkami służbowymi, wynikającymi z zajmowanych urzędów Ministra WR i OP czy Premiera Rządu RP. Po utracie stanowisk państwowych oraz części wpływów kierował „Strażą Przednią” osobiście¹². Po przejściowym kryzysie na przełomie

⁸ CAW, POW, t. 414, Raporty szkoły żołnierskiej i kursu instruktorskiego, Szkoły specjalne – automobilo-wa, pionierska, telegrafistów; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984, s. 113–120.

⁹ Funkcjonowanie „Zrębu” i rolę, jaką odegrał w ramach tej organizacji Janusz Jędrzejewicz, omówi-li w swoich publikacjach profesorowie Krzysztof Jakubiak (*Wychowanie państwowe jako ideologia wycho-wania sanacji*, Bydgoszcz 1984) oraz Danuta Koźmian [*Janusz Jędrzejewicz – polityk i pedagog (1885–1951)*, Szczecin 2004].

¹⁰ „Pisać obecnie o Piłsudskim wolno tylko człowiekowi wiary: wyznawcy” (J. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski*, Warszawa 1920, s. 7).

¹¹ „...Jędrzejewicz jest typowym półinteligentem... taki człowiek przebudowywał nasz system szkol-ny... w każdej rzeczy, która dotyczył Jędrzejewicz znać było jakiś ponury niepokój myśli... Gdy Jędrzejewicz ustępował z premierostwa, nie żałował tego nikt – nawet on sam” (S. Cat-Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939*, Warszawa 1990, s. 238 i 241–241).

¹² E. Kaszuba, op.cit., s. 44–47; A. Skwarczyński, *Od demokracji do autorytaryzmu*, opr. D. Nałęcz, Warszawa 1998, s. 19; *6 lat Straży Przedniej*, Warszawa 1938, s. 32.

1936 i 1937 roku, gdy z blisko 6 tysięcy liczba członków organizacji zmniejszyła się o połowę, w 1937 i 1938 roku liczebność młodzieży (tzw. strażowców) zaczęła wzrastać. Organizacja preferowała wówczas działania oświatowe przed politycznymi bądź paramilitarnymi¹³. Dzieło Życia – reformę szkolnictwa także wypełnił własnymi wizjami, często wbrew oponentom, którzy pojawiali się wówczas także wśród piłsudczyków. Dokonywał tego z pozycji działacza oświatowego przekonanego o swoich racjach, a zarazem wysokiego urzędnika, który dysponował władzą i możliwościami realizacji swojego autorskiego projektu¹⁴. Okres wojny i emigracji to czas powrotu do czynnej dydaktyki matematyki oraz odbudowa struktur politycznych piłsudczyków. Konsekwencją powojennych zmian były przesunięcia hierarchiczne. W środowiskach swojej formacji „Związku Pracy dla Państwa”, a następnie „Ligi Niepodległości Polski” stał się liderem. Jako były premier był skazany na przywództwo. Jako nauczyciel i działacz oświatowy nigdy nie przerwał aktywności. Po przyjeździe do Londynu kierował pracami Rady Naczelnej Instytutu Józefa Piłsudskiego¹⁵.

Idea utworzenia Instytutu na obczyźnie była prostą kontynuacją warszawskiego pierwowzoru, gdzie Janusz Jędrzejewicz był członkiem Zarządu, a wcześniej inicjatorem powstania tej placówki. Antypody polskiej emigracji w USA i Palestynie były organizowane przez obu braci: Wacława na Zachodzie i Janusza Jędrzejewicza na Bliskim Wschodzie. W 1943 roku byli wyraźnymi liderami. Zarówno konsolidujący się wokół Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku zespół, jak i tzw. „Zespół Piłsudczyków” w Tel-Awiwie („niezłomni”) korzystali głównie z różnych form działalności oświatowej (inna była niemożliwa wobec kontroli rządu W. Sikorskiego). W kwietniu 1943 r. doprowadzono nawet do ograniczeń w wydawałoby się neutralnej pracy pedagogicznej byłego premiera, który uczył matematyki. Podkreślić należy z niezłymi skutkami¹⁶.

Śmierć premiera Sikorskiego i wzrost znaczenia gen. Sosnkowskiego poprawiła pozycję Jędrzejewicza w Palestynie. Wpłynęło to na przyrost aktywności publicystycznej („Na Straży”) i jego powrót do dydaktyki. Już od 1946, a bezwzględnie od 1947 r. ciążyła na Januszu Jędrzejewiczu rola przywódcy. Po przyjeździe do Londynu w październiku 1947 roku stopniowo zrażał się do spraw polityki wewnątrz emigracji. Lata 1947–1951 to czas stopniowego pogarszania się jego stanu zdrowia, a zarazem czas aktywności społecznej i naukowej. Jako przewodniczącemu Rady Naczelnej Instytutu

¹³ *6 lat Straży Przedniej*, s. 57–82.

¹⁴ Kwestia reformy jędrzejewiczowskiej jest relatywnie dobrze znana, a ostatnio przypomniła ją prof. Danuta Koźmian (op.cit., s. 128–158). Syntetycznie i trafnie istotę reformy ujął Stanisław Nalaskowski (*O ideale wychowania i celach kształcenia. Studium z pedagogiki porównawczej*), Toruń 1994, s. 34–36.

¹⁵ J. Piotrowski, *Piłsudzczy bez lidera (po 1 września 1939 roku)*, Toruń 2004, s. 258 i n.

¹⁶ „nigdy wcześniej nie spotkałem prawdziwego pedagoga, takiego jak p. Janusz. Byłem przysłowio-
wym matołem z matematyki... Dopiero brat pański, obdarzony niezwykłą zdolnością klarownego wykładu, otworzył mi oczy na nieznaną dotąd dziedzinę. W jego ustach algebra i geometria przekształcały się w prawdziwą poezję” – fragment listu byłego ucznia z Palestyny p. Ostrowskiego do Wacława Jędrzejewicza (za J. Piotrowskim, op.cit., s. 273).

Józefa Piłsudskiego Januszowi Jędrzejewiczowi towarzyszy świadomość pogarszającej się kondycji – być może dlatego zawdzięczamy mu wspomnienia *W służbie idei*. Przywództwo Janusza Jędrzejewicza było niekwestionowane nawet na tle sporów politycznych, choć on sam przeczuwał rychłą śmierć¹⁷.

Jego emigracyjne dokonania oświatowe pozostawały w tle, lecz biorąc pod uwagę przyszłe znaczenie londyńskiego Instytutu dla emigracji oraz kraju trudno je przecenić. Niewielu historyków wiąże początki Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie z osobą Janusza Jędrzejewicza. Nie wspominają o tym nawet autorzy opracowań poświęconych bezpośrednio funkcjonowaniu zarówno instytutu nowojorskiego, jak i londyńskiego¹⁸.

Odmienną wydaje się postać **Mariana Kukieła**. Za młodu socjalista, lider organizacji „Promieniści”, gdzie wraz z przyszłym prof. Stanisławem Kotem i przyszłym komunistą Adamem Uziembłą otarł się o marksizm. Ukończenie studiów historycznych w kręgu prof. Szymona Askenazego skutkowało posadą nauczycielską od 1909 r. Jako wykładowca historii sprawdził się w „Tajnej Polskiej Szkole Państwowej”. Przywołana forma działalności „Zarzewia” z 1913 roku nie jest bliżej znana w historii wychowania. Na uwagę zasługuje jednak fakt, iż pepeesowska proveniencja Kukieła nie stanowiła przeszkody (być może był to wynik działalności Tymczasowej Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, gdzie istotną postacią był Wacław Tokarz). W tym samym okresie Marian Kukiel współpracował ze Związkiem Nauczycielstwa Ludowego w Galicji. Prowadził zajęcia w ramach „Kursów Uniwersyteckich dla Nauczycielstwa Polskiego”. W ostatnim roku poprzedzającym Wielką Wojnę redagował wspólnie ze Stanisławem Kotem „Strzelca”. Było to ostatnie przedsięwzięcie zamykające przedział aktywności oświatowej, do 1914 roku¹⁹.

Dziesięciolecie 1904–1914 w życiu Mariana Kukieła obfitowało aktywnością oświatową w różnych formach organizacji lub stowarzyszeń oświatowych prowadzonych zarówno przez PPS, ruch narodowy lub ludowy. Z czego ostatnie pięć lat było równoległe z pracą dydaktyczną nauczyciela historii i pierwszymi poczynaniami naukowymi na Uniwersytecie Lwowskim. Socjalistyczna przeszłość spowodowała, że swoją pierwszą książkę (lub ściślej – książeczkę) napisał z myślą o robotnikach (1911 r. – *Powstanie Kościuszkowskie*). Lata 1910–1914 w dokonaniach naukowych Mariana Kukieła odzwierciedlały ewolucję z socjalisty w działacza niepodległościowego. Nieprzypadkowo do 1917 roku preferował bezpośrednią służbę wojskową w linii, mimo że dowództwo

¹⁷ T. Katelbach, op.cit., s. 234; J. Piotrowski, op.cit., s. 287–349; J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1940. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001, s. 128–131

¹⁸ J. Cisek, *Działalność Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku* [w:] *Żar Niepodległości – Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, L. Maliszewski (red.), Lublin 2004; Z.S. Kowalski, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie* [w:] *Żar Niepodległości...* Placówka londyńska była początkowo formalnie filią instytutu nowojorskiego (J. Zuziak, op.cit., s. 117–121).

¹⁹ J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1993. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997, s. 18–32.

Legionów Polskich usiłowało go zaangażować do roli bardziej odpowiedniej – szkolnictwa wojskowego Legionów²⁰.

Od połowy 1917 roku do jesieni 1918 roku w ramach PSZ, a następnie w Wojsku Polskim Marian Kukiel poświęcił się odbudowie polskiego szkolnictwa wojskowego. Robił to z pobudek patriotycznych wbrew powszechnej wówczas opinii negującej sens tego rodzaju pracy. Jego związek ze szkolnictwem przedłużył się do 1923 roku, gdy jako komendant Szkoły Podchorążych był zastępcą Departamentu Naukowo-Szkolnego, a następnie jego dyrektorem. To wówczas (jesień 1918–1923) los zetknął w Departamencie trzech nauczycieli: Waława Tokarza, Janusza Jędrzejewicza i Mariana Kukieła²¹.

Rok 1923 prowadził do rozejścia się życiorysów: Janusz Jędrzejewicz świadomie opuścił służbę wojskową i powrócił do pełnej aktywności nauczycielskiej (o ile ją kiedykolwiek przerwał). Waław Tokarz oddał się w pełni idei doskonalenia Instytutu (WIN-W) oraz jego zespolenia z *Wojskowym Biurem Historycznym*, które opuścił właśnie Marian Kukiel. Lata 1925 i 1926 to czas rozterek politycznych, moralnych i ideowych. W efekcie obaj historycy (Tokarz i Kukiel) powrócili do swojej pierwszej profesji nauczycieli akademickich, a Janusz Jędrzejewicz rozpoczął niezamierzoną karierę polityczną. Bardzo wysoko oceniał postawę Kukieła w swoich wspomnieniach Marian Porwit. Fascynacja osobowością oraz bezinteresownością znanego już wówczas historyka i wojskowego znalazły w przyszłości materialny wymiar. Marianowi Kukielowi dedykowane były przez Porwita i Jędrzejewicza szkice *Wychowanie wojskowe z 1918 r.*, a następnie samodzielne opracowanie Porwita *Drogi wychowania wojskowego i Studium wychowania żołnierza (Duch żołnierski – z 1928 i 1935 r.)*. Waga tych ostatnich wynikała także z czasu ich powstania – gdy Marian Kukiel został odsunięty ze stanowisk, a utrzymywanie z nim kontaktu nie sprzyjało karierze²².

Wydarzenia kolejnej wojny wzmogły aktywność Mariana Kukieła, zarówno jako polityka, jak i doświadczonego uczonego usiłującego dostrzegać także aspekt edukacyjny (obok politycznego). W 1940 roku przyczynił się do wznowienia „Bellony”, prowadzonej ponad 20 lat wcześniej przez Waława Tokarza. Zaslugą Mariana Kukieła, jako historyka, było utworzenie Archiwum Sił Zbrojnych i Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego – instytucji, wokół których koncentrowało się życie naukowe i kulturowe emigracji polskiej w Wielkiej Brytanii.

²⁰ M. Kukiel został odznaczony przez Niemców Krzyżem Żelaznym II klasy, a przez Austriaków jego odpowiednikiem – Wojskowym Krzyżem Zasługi.

²¹ *Odbudowa...*, s. 93–99 i 102–110. Przez departament przewinęli się także inni, znani w przyszłości politycy lub pedagodzy: kpt. dr Michał Grażyński – przyszły wojewoda śląski, ppłk dr ks. Jan Mausberger – działacz harcerski, kapelan Szkoły Podchorążych i organizator Szarych Szeregów, por. dr Tadeusz Korzyłowicz – prekursor badań psychotechnicznych w Polsce, mjr S.G. Marian Porwit – w przyszłości znany teoretyk wychowania wojskowego (CAW.I.300.8/9, Oddział III Sztabu MSWojsk., L.1569 z 20.02.1920 r. – Reorganizacja Departamentu. Obsada Personalna, s. 1–4).

²² M. Porwit, *Spojrzenia poprzez moje życie*, Warszawa 1986, s. 281–282, 300–305 i 344.

Kolejnym efektem aktywności prof. Mariana Kukieła było Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii (1945 r.), którego pracami kierował przez wiele lat. W pewnym sensie personalnym dokonaniem były „Teki Historyczne” nazywane często „Tekami Kukieła” – od chwili powstania do dziś renomowany periodyk naukowy. Obok „Niepodległości” wydanej w kręgu braci Jędrzejewiczów i Instytutu Józefa Piłsudskiego Teki wyznaczały standardy uprawiania badań historycznych na obczyźnie²³.

Wiele zawdzięcza Kukielowi Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie, którego był wiceprezesem i przyczynił się do jego utworzenia w 1950 r. na bazie istniejącej od 1948 r. Polskiej Rady Naukowej. Suma sygnalizowanych inicjatyw oświatowych przyczyniła się do utworzenia Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie²⁴.

Aktywność naukowa i oświatowa stały się sposobem na emigracyjne życie Mariana Kukieła. Obok prof. Wacława Jędrzejewicza, kierującego placówką nowojorską, prof. Kukiel był najbardziej znaną postacią. Zdystansował się od polityki i mimo krytycznego stosunku do krajowych determinantów społecznych lub naukowych pomagał rodakom przybywającym z kraju do emigracyjnych placówek naukowych. Czynił to, pomimo że pod naciskiem władz PRL usunięto go w latach 60. z władz międzynarodowych stowarzyszeń historycznych. Prof. Kukiel znalazł także czas dla polskiej YMCA i Związku Pisarzy Polskich²⁵.

Emigracyjna działalność oświatowa lub naukowa Janusza Jędrzejewicza i Mariana Kukieła nie wiązała się z zarobkowaniem. Była to pełna poświęcenia „służba idei” – odwołując się do tytułu wspomnień Jędrzejewicza. Pozycje osiągnięte w nauce przez profesorów Tokarza i Kukieła zagwarantowały im uznanie i sławę. Ich ustalenia badawcze pozostają w części aktualne. Wraz z Januszem Jędrzejewiczem byli charakterystyczni dla epoki – mieli poczucie misji nauczyciela. Wobec późniejszych dokonań prof. Wacława Jędrzejewicza postać jego brata wydaje się zapomniana. Tylko w części przybliży ją opracowanie prof. Danuty Koźmian. Bez instytucji i towarzystw tworzonych na emigracji przez Jędrzejewiczów i Kukieła droga do suwerenności Polaków byłaby dłuższa.

Pomimo różnic politycznych postaw lub opcji, które zaznaczyły się w trzech zarysowanych życiorysach w latach 1924–1927; jako ludzi nauki, nauczycieli czy działaczy oświatowych niewiele dzieliło profesorów Tokarza i Kukieła z Januszem Jędrzejewiczem. Wszyscy trzej funkcjonują w naszej świadomości bardziej w sferze polityki niż oświaty, a przecież w politykę zostali uwikłani, pozostając cały czas nauczycielami, uczonymi czy po prostu pedagogami. Zarówno monumentalne opracowania naukowe obu historyków, jak i zepchnięta na margines zainteresowań współczesnych twórczość Janusza Jędrzejewicza (wielu zapomina, że był autorem tekstów – przyczynków histo-

²³ J. Zuziak, *Generał...*, s. 216–217; idem, *Polska historiografia...*, s. 125.

²⁴ J. Gawenda, *Wyższe szkolnictwo polskie na obczyźnie [w:] Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, Londyn 1985, s. 18–21; J. Zuziak, *Generał...*, s. 218.

²⁵ J. Zuziak, *Generał...*, s. 217–219.

rycznych) zasługują na uwagę²⁶. Organizowane przez nich instytucje lub stowarzyszenia odegrały ważną rolę w kraju i na emigracji. W 1945 roku reaktywowano w kraju Instytut Naukowo-Wydawniczy według pierwowzoru prof. Tokarza z 1918 r. Instytucje lub stowarzyszenia powstające na emigracji przy współdziałaniu Mariana Kukiela i Janusza Jędrzejewicza działają do chwili obecnej i stopniowo wtapiają się w narodową kulturę, zamazując podział między krajem a emigracją. Bez naukowych i oświatowych wysiłków i idealistycznych postaw tych trzech dużego formatu Polaków byłoby to niemożliwe.

Dzisiejsi maturzyści wkraczając w jędrzejewiczowską „Krajinę Wielkiej Przygody”, nie mogą odczytywać jej dosłownie. Polscy studenci pedagogiki lub historii nie mają jednak o tej wizji nawet elementarnych informacji²⁷. Podobnie jak dla części z nich wszystkie trzy nazwiska częstokroć są abstrakcyjne. Chciałbym, aby ta refleksja choć w części tę lukę i zaniedbanie wypełniła.

LITERATURA:

- Broniewski W., *Pamiętniki 1918–1922*, Warszawa 1984.
- Bujan L., Zdziech M., *Towarzystwo Wiedzy Obronnej 1940–2001*, „Zeszyt Problematyczny TWO” 2003, nr 5(36).
- Cat-Mackiewicz S., *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939*, Warszawa 1990.
- Cisek J., *Działalność Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku* [w:] *Żar Niepodległości – Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, L. Maliszewski (red.), Lublin 2004.
- Domański E., *Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy*, Warszawa 1988.
- Gawenda J., *Wyższe szkolnictwo polskie na obczyźnie* [w:] *Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, Londyn 1985.
- Jakubiak K., *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowania sanacji*, Bydgoszcz 1984.
- Jędrzejewicz J., *Józef Piłsudski*, Warszawa 1920.
- Jędrzejewicz J., *W krainie wielkiej przygody*, Lwów 1939.
- Jędrzejewicz W., *Wolna Szkoła Wojskowa*, „Niepodległość” 1976, t. X, Londyn.
- Kaszuba E., *System propagandy państwowej obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1939*, Toruń 2004.
- Katelbach T., *Janusz Jędrzejewicz – swej idei do końca wierny*, „Zeszyty Historyczne” Paryż 1974, nr 27.

²⁶ Był m.in. założycielem popularnonaukowego pisma „Wiedza i Życie”.

²⁷ J. Jędrzejewicz, *W krainie wielkiej przygody*, Lwów 1939.

- Kowalski Z.S., *Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie* [w:] *Żar Niepodległości – Międzynarodowe aspekty życia i działalności Józefa Piłsudskiego*, L. Maliszewski (red.), Lublin 2004.
- Koźmian D., *Janusz Jędrzejewicz – polityk i pedagog (1885–1951)*, Szczecin 2004.
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984.
- Nalaskowski S., *O ideale wychowania i celach kształcenia. Studium z pedagogiki porównawczej*, Toruń 1994.
- Odbudowa polskiego szkolnictwa wojskowego 1908–1923*, Toruń 1997.
- Pawłowski B., *Wacław Tokarz*, „Kwartalnik Historyczny” 1938, nr 1.
- Piotrowski J., *Piłsudczycy bez lidera (po 1 września 1939 roku)*, Toruń 2004.
- Porwit M., *Spojrzenia poprzez moje życie*, Warszawa 1986.
- Rawski T., *Wacław Tokarz (7 VII 1873–3 V 1937). Przegląd dorobku* [w:] *Studia z Historii Historiografii Wojskowej i Metodologii*, Warszawa 1988.
- Skwarczyński A., *Od demokracji do autorytaryzmu*, opr. D. Nałęcz, Warszawa 1998.
- Stawecki P., *Nieznany memoriał szefa wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego płk. prof. dr. Wacława Tokarza o organizacji pracy naukowej w WP*, WPH 1/1998.
- Stawecki P., *Wacław Tokarz – organizator i szef Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego w latach 1918–1927* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XXXII, Wrocław 1989.
- Tokarz W., *Organizacja pracy naukowej w wojsku*, Warszawa 1926.
- 6 lat Straży Przedniej*, Warszawa 1938.
- Zuziak J., *Generał Marian Kukiel 1885–1993. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.
- Zuziak J., *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1940. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001.